

דב לוין

הרעה שמצפון

(מחנות היהודים באסטוניה במלחמת-העולם השנייה)

1940, ברח חלק ניכר מתוך הקהילה הועירה של יהדות זו, שמנתה בין שתי מלחמות העולם, כ-4,500 נפש. יש להניח שרבים מן הבורחים נקלטו בקורפוס האסטוני שבצבא האדום. הנותרים, נרצחו בצורה שיטתית המונית על-ידי עוצבות המיבצע הידועות לשימחה, כבר בסוף 1941, במקביל ליהדות ליטא ולאטביה השכנות.

עם זאת מסתבר מתוך מימצאי המחקר, שבארץ קטנה זו, בירכתי צפון-אירופה, רוכזו על-ידי מערכת-ההשמדה הנאצית, אלפי רבים של יהודים מארצות אחרות שמיספרם היה גדול לפחות פי שלושה ממיספר האוכלוסיה היהודית המקומית. הוזה אומר, שיעור זה גדול אפילו מארץ פולין שאליה הובאו כידוע משלוחים של מאות אלפי יהודים מארצות שונות באירופה.

לגבי הקושיה המתעוררת למקרא מימצאים אלה, למה על-כן נבחרה מדינה זעירה זו בקצווי מפת אירופה, למקום-גירוש וכו' מה סיבת העיתוי לגירוש, יש לציין את העובדות הבאות: שלא כהגליית כ-2,500 יהודים מטרזיינשטאט וגרמניה (יהודי „הרייד“), שרובם ככולם נרצחו בשלבים הראשונים תוך שנה באסטוניה, הרי החל מספטמבר 1943 הובאו לאסטוניה, לפי חישוביו של ד"ר דבורז'צקי, 21,600 יהודים (רובם מוילנה). מיעוטם מקובנה ומקצתם מארצות אחרות) לחיי עבודה. במלים אחרות, המטרה העיקרית להבאתם לא היתה רצח גרידא אלא ניצולם ככוח-עבודה לצורכי הצבא והתעשייה

עם הופעת מחקרו האחרון של ד"ר מ. דבורז'צקי, על המחנות היהודיים באסטוניה הושלם כמעט כליל מעגל הכיסוי ההיסטורי-גראפי הראשוני של ארצות אירופה מבחינת השואה האיומה, שפקדה את האוכלוסיה היהודית שם, במלחמת-העולם השנייה.

במחקר זה, המבוסס במידה רבה על עדויות — 174 במספר — של שרידי המחנות הללו, שנצטברו במשך 26 שנים, מגולל המחבר, הידוע בשורה של פירסומים בנושא השואה, תיאור שיטתי של קורות היהודים שם, משנת 1942 ועד סתיו 1944, עת שוחררה ארץ זו על-ידי הצבא הסובייטי. בצורה מקיפה ביותר, שיטתית ומפורטת, מוארת במחקר זה במיוחד, התקופה האחרונה (1943—1944), כשהמחבר נקלע לשם עם שאר אלפי יהודי וילנה, וטולטל ממחנה למשנהו כרופא-אסיר. אחת העובדות הבולטות כבר בפתחו של מחקר זה — הבנוי במשולב עם מתכונת כרונולוגית ועניינית כאחת — היא, שיהדות אסטוניה ה„אוטוכטונית“ (המקומית), שתקופת ישיבתה בארץ זו אינה מגיעה למעשה אלא לכ-100 שנה בלבד, כמעט ואינה נכללת בו, עם פלישת הנאצים לאסטוניה שהפכה, כמו ליטא ולאטביה, לרפובליקה סובייטית בקיץ

* ד"ר מ. דבורז'צקי: מחנות היהודים באסטוניה, 1942—1944, יד-ושם, ירושלים. תש"ל, 341 עמודים + נספחים (תעודות, מפתחות, ביבליוגראפיה ותמצית באנגלית).

הפעילות המחתרתית במחנות היהודים באסטוניה, היו חברים לשעבר באיגודים המחתרתיים פפ"א בגיטו וילנה ואיכ"ל בגיטו קובנה.

מכאן שבמידה זו או אחרת ניתן לראות בפעילות המחתרתית במחנות אסטוניה, המשך רצוף לזו שבגיטאות קובנה וילנה ובמיוחד בזה האחרון. בגוף המחקר מייחד על-כונ המחקר מקום נכבד לתיאור פעילות זו בעיקר בגיטו וילנה, כחומר העשוי לשמש רקע להבנת המוטיבאציות והמטרות בנסיונות הבלתי-פוסקים של התארגנות חשאית, התקשרויות עם לא-יהודים ובריחות מרובות מתוך המחנות. טבעי הוא שד"ר דבורצקי, כתושב ותיק של וילנה ומאנשי הציבור הפעילים בגיטו וילנה, מרחיב את הדיבור יותר על גיטו זה (עמ' 69-82), מה גם שתושביו היו קרוב לזרדים כ- $\frac{3}{4}$ מאוכלוסית המחנות היהודיים באסטוניה. זו כנראה גם הסיבה שכל ששת הצילומים המופיעים בספר תחת הכותרת, "אישים יהודיים מבין האסירים" הם כולם מגיטו וילנה. עם זאת יש לציין ששלושה מביניהם אכן מפורסמים בעולם היהודי בכלל ובהיסטוריוגרפיה של השואה בפרט: הוגה הדעות זליג קלמנוביץ, העתונאי והסופר הרמן קרוק, יומניהם מגיטו וילנה ואסטוניה, שפורסמו לפני מיספר שנים היו אסמכתות בסיסיות במחקר הנוכחי. המשורר הצעיר הירש גליק, ששירו המפורסם "אל נא תאמר הנה דרכי האחרונה" אומץ כהימנון של פפ"א בגיטו והושר בשעתו בפי הפארטיזנים היהודיים ביערות ליטא וביילורוסיה, והוא נפוץ עד היום בהרבה קהילות יהודיות בעולם.

אחת התופעות המעניינות והראויות לתשומת-לב מיוחדת היא האגודה "שאר ישוב" שצמחה בתוך מציאות הזוועה של מחנות אסטוניה. לפי זכרוננו של ד"ר דבורצקי (וכנראה הוא הינה המקור הבלעדי) שהיה גם ממארגני אגודה זו, כתב בשם מסגרת זו, על נייר של שקי-מלט, "מרחב הציונות העקבית", שעותקים ממנו נשלחו למיספר אנשים בעלי רקע ציוני, במכתב זה נתבעו אותם אנשים (אם ישארו בחיים), "לא לחזור לערים בהן נהרסו בתיהם והושמדו בני משפחותיהם, אלא לחפש במרוכז, דרכי עלייה לארץ-ישראל וכך להתחיל בחיים חדשים" (עמ' 312).

הגרמנית. הסברה המובעת בגוף המחקר בעניין זה, ושרק בחלקה מתבססת על מיסמכים רלבנטיים, היא: "יהודי גיטו וילנה וגיטו קובנה נועדו להיות עובדי הכפייה לבניית, קיר המזרח, ליד המפרץ הפיני. נארווא ואגם פייפוס שבאסטוניה, ולהפקת אבני הסלאניץ לשם יצירת דלק מלאכותי" (עמ' 64).

למרות זאת ועל-אף העובדה שבארץ זו לא הותקנו משרפות והיהודים במחנות לא חויבו לעבוד את הטלאי הצהוב ואף לא קועקעו במיספר, וכן שמאז 1942 הופסקה במידה רבה הרציחה ההמונית, לא שפר חלקם. פועלי הכפייה הללו נוצלו בצורה ברוטאלית למען המאמץ המלחמתי הנאצי וכ-70% מהם ניספו ב"מוות טבעי", כתוצאה מעבודת פרך, טירור ותת-זונה, וכן מזו ה"אקציות" שנערכו מזמן לזמן לגבי 10% מזו האסירים הבלתי-כשירים לעבודה (זקנים, תשושים, חולים וילדים).

רוב-רובו של הספר מוקדש אכן לתיאור סיבלם היומיומי של האסירים היהודיים בכל אחד מעשרות המחנות באסטוניה, שהיו פזורים מגבולה הצפון-מזרחי (לא הרחק מחזית לנינגרד) ועד גדות הים הבאלטי במערב. כרופא וחוקר, מנסה ד"ר דבורצקי לאתר ולמייין בצורה סכימאטית את התכונות והגורמים שסייעו לאסירים היהודיים לשמור על צלם האדם, חרף כל תלאותיהם, והוא מגיע להכללות מעניינות ביותר.

במחקר זה מתגבשת בצורה ברורה ביותר התמונה על הפעילות המחתרתית אשר פרטים מסויימים אודותיה נודעו עוד קודם לכן, מתוך יומנו של קרוק*. אמנם מבחינת התוצאות האפקטיביות של המחתרת אף במחקר זה אינם מתגלים חידושים מהותיים. עם זאת יש לזכור שמהותה של המחתרת, ובמיוחד בתנאים של מחנה-הסגר בארץ זרה ובתוך שפה זרה ומוזרה, איננה נמדדת לפי התוצאות הנראות לעין בלבד, אלא גם לפי עצם מטרותיה ופעילותה וכן השלכותיה על המוראל של החברים בה ועל הפריפריה הרחבה. המימצאים המובאים בסוגיה זו מוכיחים בעליל כי חלק ניכר מנושאי

* ראה "מן הגניזה האסטונית", ילקוט "מורשת" ב' (1964), עמ' 50-54.

על אף שקדנותו הרבה של ד"ר דבורז'צקי, שאסף במשך עשרות שנים, בעקשנות ובהתלהבות כאחת, כל ידיעה ושבר-ידיעה על החיים במחנות אסטוניה אותם חזה על בשרו (25 מלקות וצלעות שבורות מידי איש ה"ס.ס. ד"ר בוטמן), נתקל חוקר זה, כרבים מעמיתיו, בהגבלה האופיינית לגבי המחקר הנוגע לחלק מברית-המועצות, דהיינו: הקושי לערוך ביקור באסטוניה ולעמוד מקרוב על החומר המסייע ששרד בכתובים ובצורות אחרות. האפשרות הטכנית ובעיקר החוקית לראיין ולחקור אנשים מבין האוכלוסייה האסטונית, שבויי-מלחמה רוסיים, פרשעי-מלחמה נאציים ואחרים, שהיו במגע כלשהו עם יהודי המחנות, היתה מעשירה ומעמיקה את הממצאים ומבהירה פרשיות עלומות במידה מירבית, כגון: „קשרים עם אוכלוסיית הסביבה“ (עמ' 227–228) וכן „נסיגות הבריתה ומיבצעי הבריחה“ (עמ' 305) ועוד. תופעות כמו האכזבה מן „היחס העויין ליהודים, שנתגלה ליהודים בדבריהם של השבויים הסובייטיים באזאר“ (עמ' 234) והאבחנה בין ההולנדים במדי ה"ס.ס. וה"הולנדים שהובאו לכאן כפועל-יכפיה (עמ' 230), הן מקצת מן הדוגמאות הפרובלמטיות הללו המדגישות שוב ושוב את הקושי במסקנות מכלילות מצד אחד והצורך בחשיפת עובדות נוספות מצד שני.

במידה רבה יותר לאין-ערוך מוצו האפשרויות לחשוף את הנושאים המתייחסים לחיים הפנימיים בתוך המחנות, החל בעזרה הדדית אינטרומנטאלית וגמור בגילויים של טיפוח ערכי דת, אמנות ויצירה. בשולי תיאורים אלה, המובאים בשיטתיות מבחינה עניינית וגיאוגרפית, ועם זאת חופשיים מגישה מדעית מוגמת, למד הקורא על תופעה פסיכולוגית מעניינת העשויה

להטביע חותמה על העדויות שבמחקר. „העדים סבורים“ — מציין ד"ר דבורז'צקי — „שעיקר עדותם הוא לספר על הפשעים שבוצעו, על ההגליות, המיונים למוות, הרעב וההתעללויות. זה בעיניהם המיוחד לתקופת המחנות והמודק בספציפיות האנורמאלית שלו, אולם התנהגות אנושית הומאנית. הרי אין בזה כלום מהמיוחד והראוי לציון.“

כרופא השכבות העממיות בעיר וילנה וכאחד המעורה בהווי חייהם ובסיגנון שיחם ושיגם, קלט המחבר גם בתוך תנאי התופת של מחנות אסטוניה רבות מאימרויותיהם וביטוייהם של הפאציניטים ואחרים, עמהם בא במגע. בסיועם של עדים אלה עלה בידו לגאול משיכה ולהנציה קטעי פולקלור ויצירה שצמחו במציאות האסטונית (עמ' 223–224, 267–276).

הנושאים הפולקלוריים וכן גם הנושאים הסוציולוגיים ובמיוחד ההתנהגותיים המת-ייחסים כאמור למחנות יהודיים בלבד, מובאים במחקר זה במתכונת ערוכה במידה מספקת, המאפשרת בסיס של חקר השוואתי עם תופעות דומות במסגרות טיפוסיות אחרות שהתקיימו בתקופת השואה, כגון: מחנות ריכוז בעלי אוכלוסיית אסירים בינלאומית, מחנות-עבודה הצייסגורים או אפילו פור-מאציות צבאיות וצבאיות-למחצה (כמו גדודי-העבודה בברית-המועצות מצד אחד ובקראנסניסטריה מצד שני) שלתוכן נכלעו יהודים בדרכי כפייה שונות ומשונות. ממדיו, מתכונתו של המחקר, רמת עריכתו והנספחים הרבים שבהם הוא מצוייד ביד רחבה, ההערות, הסקר הבבליוגרפי, רשימות של פושעים, תעודות וצילומים שונים, מעידים על החשיבות הרבה שייחסה הוצאת יד-יושם לנושא ולחוקר, ועמדה במשימתה זו בצורה הראויה לציון.

Dr. CHAIM SHAMIR — of the Tel Aviv University, publishes a collection of records reflecting The Anti-semitic propaganda methods used by the Weltdienst, a German organization for spreading antisemitism in some European countries.

Dr. DOV LEVIN reviews two books: one, by Dr. Mark Dvorecki, on the subject of concentration-camps in Estonia; the other — a history of a Jewish community in the Soviet Union.